

"מעוז צור" ממבט היסטורי

0000000000

0000000000

לעי"נ צבי אליעזר בן יהודה, נלב"ע ג' טבת תשנ"ד
ואליעזר בן יוסף, נלב"ע כ"ט שבט תשנ"ט. תנצב"ה

0000000000

הקדמה

המחבר

צינזור' הבית האחרון

"מעוז צור" בסידור התפילה

הקדמה

הפיוט "מעוז צור" השגור בפי כל בית ישראל הוא אחד הסימנים הבולטים של חג החנוכה. הבתים של "מעוז צור" מתייחסים לגלות מצרים, בבל, פרס ויוון. הבית האחרון "חשוף זרוע קדשך" מתייחס לאדום, שהוא הכינוי לאומות הנוצריות. למעשה זוהי תפילה לנקמה בנצרות, ומפני "אהבת השלום" והחשש מתגובת הגויים 'צינזור' הבית הזה בחלק גדול מסידורי התפילה הישנים.

הפיוט הזה נזכר בספרי גדולי אשכנז. בעל ה"לקט יושר" כותב שרבו המובהק ר' ישראל איסרלין בעל תרומת הדשן (ק"נ-ר"כ) היה שר את "מעוז צור" בחנוכה¹, ובעל ה"חוות יאיר" מעלה אפשרות שכבר המהר"ם מרוטנבורג שחי בסוף תקופת בעלי התוספות (ד"א תתק"צ-ה"א נ"ג) הכיר את הפיוט².

המחבר

הועלו כמה השערות על זיהויו של המחבר, כולן מתבססות על כך ששמו היה מרדכי — חמשת הבתים הראשונים של מעוז צור יוצרים את האקרוסטיכון "מרדכי" (שלושת המילים הראשונות של הבית השישי מרכיבות את המילה "חזק"). החוקר לנדסהוט רצה לזהות אותו עם מחבר הפיוט "מבית צבי ארמונה", קינה במעירי

1 חלק א עמוד 36, 152.

2 סימן ע.

השחר ליום ג'³, אך חוקר הפיוט דוידזון סובר לעומתו שמחבר "מבית צבי ארמונה" הוא ר' מרדכי בן שבתאי הארוך⁴, ומצידו הוא מציע כמחבר את ר' מרדכי בן יצחק⁵, הוא מחבר הפיוט "מה יפית" המופיע בזמירות ליל שבת, ששמו המלא מופיע שם באקרוסטיכון⁶.

לא ידוע לנו מי היה אותו ר' מרדכי בן יצחק⁷. חכם בשם ר' מרדכי בן יצחק קמחי חי בפרובנס בתקופת הרשב"א והרא"ש; הוא היה רב בעיר קרפנטרץ⁸ והוא מוזכר פעמים רבות בשו"ת חכמי פרובינציה⁹. חכם פרובנציאלי נוסף בשם זה הוא ר' מרדכי האזובי ב"ר יצחק מקרקשונא, שמופיע ארבע פעמים בשו"ת הרשב"א¹⁰. ב'אטלס עץ חיים' מצויין "מרדכי בן יצחק" נוסף, גם כן בתקופת הרשב"א, שחי בספרד וחיבר קונטרס בקבלה¹¹. אולם החוקר צונץ מתארך את זמן חיבור הפיוט מעוז צור לסוף האלף השישי¹², ולפי דבריו לא יתכן שמחבר 'מעוז צור' יהיה בדורו של הרשב"א שחי כדורותיים מאוחר יותר¹³.

מסורת עתיקה טוענת ש"אדמון" המופיע בבית השישי הוא כינוי לפרידריך ברברוסה קיסר האימפריה הרומית לקראת סוף האלף החמישי¹⁴, שהיקשה את חיי היהודים בגרמניה. הוא יצא למסע הצלב השלישי בשנת ד"א תתק"נ עם ריצ'ארד לב הארי מלך אנגליה ופיליפ אוגוסטוס מלך צרפת, אך מת בדרך לארץ ישראל. לדעת החוקר לוינסקי קיימים בחרוז האחרון רמזים לאירוע מאוד ספציפי

586586

- 3 מאיר לנדסהוט, ספר עמודי העבודה (ברלין תרי"ז) עמ' 202.
- 4 ישראל דוידזון, אוצר השירה והפיוט כרך שלישי (ניו יורק תרצ"א) עמ' 77.
- 5 שם עמ' 159 ע"פ צונץ להלן הערה 12.
- 6 ר' חנוך זונדל בן יוסף בסידור אוצר התפילות חלק א עמ' 653.
- 7 א"א אורבך ב'בעלי התוספות' חלק שני עמ' 675 הע' 74 כותב שבעל התוספות רבי מרדכי בן יצחק המופיע בתוספות נידה לו, א ד"ה הלכתא אינו אלא טעות סופר, וצריך לומר שם ר' יום טוב בר יצחק כמו בתוספות הרא"ש שם.
- 8 נפתלי יעקב הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב (חיפה 1970) חלק ו עמ' רסד.
- 9 אחת מתשובותיו מופיעה גם בספר מנחת קנאות לר' אבא מרי משה בן יוסף הירחי מכתב צא עמ' 167.
- 10 שו"ת הרשב"א חלק ג סימן ריד ו-שב, וחלק ד סימן רעז ו-רצה.
- 11 רפאל הלפרין, אטלס עץ החיים: תקופת הגאונים עד גירוש ספרד (תל אביב תשל"ח) עמ' 184.
- 12 Leopold Zunz, Literaturgeschichte der Synagogalen Poesie, Hildesheim, 1966, p.580.
- 13 החוקר איסמר שורש הציע ש"מעוז צור" הוא פיוט קדמון (או אולי מבוסס על פיוט קדמון), שנתחבר בימי ממלכת החשמונאים כשיר נצחון של עם ישראל על אויביו לדורותיהם וכהודאה לקב"ה. הבית השישי התווסף רק בסוף תקופת הראשונים (סוף ימי הביניים), כשהכנסיה התחילה לאבד מכוחה, ונדמה היה שניתן לראות את ניצנוצי הגאולה, ואז השלימו את הפיוט והוסיפו בית המדבר על הצלת ישראל גם מהגלות הרביעית (Ismar Schorsch, A Meditation on Maoz Zur, Judaism, Fall 1988, 37, p.459).
- 14 ברברוסה באיטלקית — אדום הזקן.

הקשור אליו¹⁵: לאחר מסע של חודשים רבים הגיע פרידריך לעיר קוניה (בדרום טורקיה של היום), ומשם התקדם עם צבאו דרומה לעבר מעברות הטאורוס¹⁶. לוינסקי רואה את 'צלמון' המופיע בחרוז כרמז לעיר קוניה (Iconium מלשון Icon, צלם בלטינית). המחבר מתפלל אם כן להשמדת 'אדמון' הנמצא כעת ב'צלמון', ואכן שלושה שבועות לאחר הניצחון בקוניה טבע פרידריך בנסותו לעבור את נהר סלף. לדבריו, למעשה יהודי גרמניה הצניעו את הבית האחרון כדי לא להכעיס את הנוצרים. אולם הבעיה במסורת מעניינת זו היא שהשמועות על ניצחון קוניה ודאי הגיעו לאוזני היהודים בגרמניה זמן רב לאחר מות המלך, כך שלפיה הם התפללו למות המלך הרבה לאחר מותו...

גם אם היה הפייטן חי בתקופתו של ברברוסה קשה להניח שכל הבית "חשוף זרוע" נכתב בהתייחסות לאדם אחד. גם מבחינה היסטורית לא היה פרידריך גרוע מקיסרים אחרים, ולהיפך — מוזכר שהוא פירסם 'כתב הגנה' על יהודי וורמייזא¹⁷, וגם בספר זכירה לר' אפרים ב"ר יעקב מבונא מתאר המחבר את חיי היהודים בגרמניה בזמן ההכנות למסע הצלב השלישי, ומזכיר את פרידריך באופן די חיובי:

"ויקומו על עם ה' לבלוע ולהשחית וירחם ה' על עמו ויתנם לרחמים לפני שוביהם ורחמם. ויכנס בלב המלך ורידריך לקחת קצת מהונם ולא דבר גדול. ויצו לכמרים ולגלחים שלא לנבח אליהם רעה ויגן עלימו בכל כוחו בעזרת מגן אברהם אביהם ויתן להם מחיה לפני אויביהם ולא נגעו ביהודי לרעה"¹⁸.

דברים נוספים בשבח מלכות אשכנז בתקופה זו מופיעים אצל הר"י¹⁹ ובעל הרוקח²⁰.

לכן סביר להניח שהבית "חשוף זרוע" נכתב בידי מחבר אחר, בתקופה מאוחרת יותר משאר בתי הפיוט²¹. לפי זה מעוז צור פותח בתיאור חנוכת בית המקדש ומסתיים בתיאור חנוכה בימי החשמונאים, ולכן הוא כה מתאים לחג החנוכה. הבית השישי התווסף מאוחר יותר כדי לסיים את סיפור ההיסטוריה של עם ישראל, ויש בו בקשה לגאולה ונקמה מ"אומה הרשעה" — רומא²² המסמלת גם את הנצרות. הכינוי 'אדום' לרומא ולנצרות מוזכר במילה אדמון. המחבר מבקש לשלוח את אדמון

15 יו"ט לוינסקי, מעוז צור ישועתי ומשוררו, בתוך ספר המועדים כרך ב (תל אביב תשי"ד) שבצריכתו, עמ' 182.

16 יהושע פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל, כרך שני (ירושלים 1971) עמ' 33.

17 Guido Kisch, The Jews in Medieval Germany, New York, 1970, p.142.

18 ספר הזכירה מאת ר' אפרים ב"ר יעקב, מהדיר א"מ הברמן (ירושלים, תש"ל) עמ' 40.

19 בבא קמא נח, א תוד"ה א"נ מברייח (למטה).

20 דברי זכרונות מאת ר' אלעזר ב"ר יהודה, בתוך 'גזירות אשכנז וצרפת', מהדיר א"מ הברמן (ירושלים תש"ו) עמ' קסג-קסד.

21 ר' זליגמן בער, סדר עבודת ישראל (רדליהיים תרכ"ח).

22 ברכות סא, א.

ל"צל צלמון", דהיינו לצלמוות, הוא הגיהנום בלשון חז"ל²³; אך "צלמון" רומז גם לצלם — צלב, דהיינו בקשה מה' שידחה את הנוצרים החיים בצל הצלב, ויביא לנו את המשיח.

1234567 ת"ח

'צינזור' הבית האחרון

כאמור, הבית "חשוף זרוע קדשך", בין אם הוא שייך לשיר המקורי ובין אם לא, צונזר²⁴. גם בתים אחרים שנכתבו בדורות שונים ע"י מחברים שונים עבור 'מעוז צור' לא הגיעו לפירסום. בתים אלו מדברים על נקמה מאדום וישמעאל, ונכתבו בסגנון ומבנה דומה לבתי השיר המקוריים. הבתים המצונזרים נדפסו לראשונה ע"י ר' יחיאל מיכל בן ה"ר אברהם סגל עפשטיין במהדורה בתרא של ספרו קיצור שני לוחות הברית²⁵, שם מופיע הבית "חשוף זרוע קדשך" ועוד ארבעה בתים נוספים, אחד מהם חובר ע"י הרמ"א, אחד ע"י הרב ירמיהו אב"ד ווירצבורג, ושנים נכתבו ע"י הרב שמואל הלוי בעל 'נחלת שבעה' ורבה של קהילת קליין-שטייך בפראנקוניה. במהדורת ברלין תע"ה הוסיף המגיה ה"ר משה בן ה"ר שניאור זלמן כץ מקאליש עוד שני בתים. ר' משה, ואביו רש"ז שהיה מגיה מפורסם ודיין בעיר ליסא²⁶, היו המגיהים של מהדורת אמסטרדם תס"ז. ר' שניאור זלמן כץ הגיה גם את המהדורה הראשונה שיצאה באמסטרדם תס"א. במהדורת ברלין זו חתם המגיה את שם אביו ע"י הדגשת אותיות בשני הבתים החדשים.

23 ע"פ ברכות טו, ב.

24 בסידור עבודת ישראל (בער), תפילות ישראל (רש"ר הירש), עבודת הלבבות (ר' זאב יעבץ) וסידורי רדלהיים לא מופיע הבית האחרון. לנדסהוט בסידור הגיון לב לא רק שלא מזכיר את "חשוף זרוע", הוא גם משנה את "יוונים נקבצו עלי" ל"יהירים נקבצו עלי"; הוא כנראה חשש שסידורו יגיע ליוון או לאיזורי הנצרות היוונית-אורתודוקסית. בסידור האנגלי המפורסם Authorised Daily Prayerbook שיצא לאור ביותר מ-30 מהדורות במשך למעלה ממאה שנים החל להופיע הבית האחרון רק בהדפסות של השנים האחרונות. בסידור תפילות ישראל שיצא בברלין תרל"ה הדפיס העורך יחיאל מיכל זקש את הבית, אבל באותיות קטנות ובסוגריים. בסידור "קול יעקב" שיצא בווינה בשנת תרס"ג אמנם מופיע "חשוף זרוע" באותיות קטנות, אבל עורך הסידור החליט שנתיים לאחר מכן להדפיס שוב את הסידור והפעם ללא הבית האחרון. בסידורים המזרח אירופאים המפורסמים בדרך כלל כן מופיע הבית האחרון; הוא נמצא בסידור בית יעקב (ר' יעקב עמדין), סידור החתם סופר, דרך החיים (ר' יעקב מליסא בעריכת ר' שלמה גנצפריד), סידור אוצר התפילות ועוד.

25 פירט, תנ"ו. אין קשר בין ספר זה לספר קיצור שני לוחות הברית הנקרא גם "מצרף כסף" שיצא לאור בפרנקפורט תמ"א ע"י הר" שמואל בן יוסף צורף סג"ל. הרב אלכסנדר קרליבך במאמרו 'בתים נוספים ל"מעוז צור ישועתי"', שנה בשנה תש"ל עמ' 274-270, טעה בזה ובעקבות כך גם ביתר פרטי המהדורות הראשונות של הספר.

26 ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי בערים אלו שבאירופה, אנטוורפן תרצ"ז עמ' 91.

ספר קיצור שני לוחות הברית היה ספר עממי שנכתב כדי להביא הנהגות טובות ודברי הלכה "לאותן הדורים ביישובים ובכפרים אשר לא ראו דברי מחברי הספרים אשר מהם לקטתי מאמרים ולא ידעו מכל ההנהגות ומדות ישרות שחיבר ואיזן ותיקן המתברר החסיד והקדוש והטהור מוהר"ר ישעיה הורוויץ סג"ל (השל"ה) בספרו הנחמד... [ו] כמה הנהגות טובות וישרות שראויים ג"כ להודיע להמון עם... שליטתי מהחיבורים החדשים ולהודיעם כדת מה לעשות ולהזהירם מה שלא לעשות כדי לזכותם ויזכו ע"י הספר הזה לראות פני מלך משיח האמיתי וגם יזכו אל ימות משיח²⁷ ולזכות לרב טוב הצפון לצדיקים לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו"²⁸. הספר דן בכל נושאי החיים היהודיים, ברכות, תפילה, תשובה, שבת, מועדים וכו'. בפרק על הלכות חנוכה דן המחבר בענייני הדלקת נרות, ולאחר שתי פסקאות מופיע הקטע הבא:

"מצאתי כתוב, ומאחר שהשיר של מעוז צור אינו קאי רק על שלוש מלכויות בבל, מדי, יוון, אבל מלכות רביעי שהיא גלות אדום ישמעאל לא נזכר בו כלום, על כן התקיננו איזה חרוזות המדברים על גאולת מגלות הזה שיאמר אחר השיר מעוז צור בניגון מעוז צור".

פה הכניס המחבר את הבית חשוף ורוע קדשך ואת ארבעת הבתים הנוספים. לאחר מכן הוא ממשיך בהלכות הדלקת נרות חנוכה. במשך מאות השנים מאז ההדפסה הראשונה של הספר הודפס קיצור שני לוחות הברית במהדורות שונות ובערים שונות באירופה, אך לא בכל מהדורה הודפסו הבתים הנוספים של מעוז צור. המהדורות הראשונות של הספר יצאו בארצות מערב ומרכז אירופה (הולנד וגרמניה) ובהן מופיע מעוז צור, אך כשהתחיל הספר לעלות על מכש הדפוס במזרח אירופה²⁹ הוא יצא לאור ללא 'מעוז צור', ללא ספק בגלל פחד הגוים ואילוצי הצנזורה, שהיו בעלי משמעות הרבה יותר גדולה במזרח אירופה³⁰.

אולם יש יוצא דופן אחד בחלוקה זו שבין מהדורות קיצור השל"ה שיצאו במערב אירופה לאלו שיצאו במזרח. בלבוב (Lemberg) שנת תרי"ט יצאה מהדורת קיצור השל"ה בה מופיעים הבתים המצונזרים של "מעוז צור", למרות היותה עיר גדולה

27 במהדורת זולקוה תקמ"ב ובחלק מהמהדורות הבאות לא מופיעים המילים "פני מלך משיח האמיתי וגם יזכו אל ימות משיח". הסיבה לכך כפי שציין מישוהו (ג"ש עצמו?) בכת"י בשולי מהדורת אמשטרדם תס"א הנמצאת באוסף שולם שבבית הספרים הלאומי, היא שהגימטריה של "משיח אמיתי" ו"ימות משיח" שווה לגימטריה של "שבתי צבי". כנראה שהיו מדפיסים שחשדו את ר' יחיאל מיכל עפשטיין בשבתאות, וכאלו שרצו להסתיר חשד זה.

28 מתוך ההקדמה לספר.

29 זולקוה תק"ל (1770), ע"פ תקליטור הביבליוגרפיה של הספר העברי, בית הספרים הלאומי. לפי פרידנברג יצא בזולקוה מהדורה מוקדמת יותר בשנת תקי"ב (1752)

30 ר' מאיר וונדר במאמרו 'הדפוס העברי בפולנאה' עלי ספר, תמוז תשל"ח, עמ' 116-164 מציין שבשנת תקס"א ברוסיה הוגברו אמצעי הפיקוח על הדפסת ספרים חדשים, הוטלה חובה לקבל אישור הדפסה וכל הספרים עברו את ביקורת הצנזורה.

בדרום פולין (גליציה). הסיבה היא שגליציה היתה באותה תקופה תחת שילטונה של האימפריה האוסטריו-הונגרית, ומשנת תר"ח בוטלה שם למעשה הצנזורה.³¹ היום ידועים עוד כעשרה בתים שנוספו ל'מעוז צור' מלבד חמשת הבתים המקוריים, אך רובם אינם בשימוש³².

"מעוז צור" בסידור התפילה

בסדר הדלקת נרות חנוכה ברוב סידורי עדות אשכנז, מודפס הפיוט "מעוז צור". בסידורים ישנים, טוענים לנדסהוט ובער, לא מופיע הבית "חשוף זרוע"³³. בסידורים חדשים יותר קשה למצוא דפוס קבוע, אך ניתן לראות שבדרך כלל הסידורים המערב אירופיים בכלל והסידורים הגרמניים בפרט הם אלו שמשמיטים את הבית האחרון, ולא הסידורים המזרח אירופיים³⁴. כאמור הפיוט "מעוז צור" הוא תפילת נצחון של עם ישראל. רק הבית האחרון הוא תפילת בקשה לעתיד טוב יותר. יהי רצון שתפילה זו תתקבל ברצון, ובקרוב נוכל לשנות את מילות הבית האחרון אולי למילים הבאות:

"חשפת זרוע קדשך, והבאת קץ הישועה
נקמת נקמת עבדיך, מאומה הרשעה
כשארכה לנו השעה, ולא היה קץ לימי הרעה —
דחית אדמון בצל צלמון, והקמת לנו רועים שבעה".

31 משה מ' שטרן, השיר לא תם, 'עמודים' כסלו-טבת תשנ"ו, עמ' 82.

32 ראה הערה 3 ו-21.

33 ראה הע' 24 לעיל.

...רק מתוך ידיעת המצב כמו שהיה יש להעריך את עלילת הגבורה של ההתקוממות הספונטנית בתוך הגיטו המעונה והמושפל. סוף סוף נמצאו גואלים לכבוד העם הבזוי והשסוי. צעירי ישראל, שלא יכלו לראות יותר בגסיסה ארוכה של מאות אלפי נפשות אחים ואחיות, התאוששו, ובאזור שארית כוחם השיבו גמול צודק למעניהם האכזריים. וכך היה המרד של הגיטו הוורשאי לדף מזהיר בתקופת החשכה ההיא...

(הגאון ר' יחיאל יעקב ויינברג זצ"ל בעל 'שרידי אש',
בתוך 'יד שאול', ספר זכרון לרב ויינגרט זצ"ל [ת"א תשי"ג] עמ' י)